

Arról, ami kell

© ANDRÁS Ferenc
Pannon Egyetem, Antropológia és Etika Tanszék, Veszprém
andrasf2011@gmail.com

Hármas felosztás

A „legyen” igét nehezen nélkülözheti bármely etikával vagy morállal foglalkozó mű – ha nélkülözheti egyáltalán. A fogalom jelen van akkor is, ha explicit módon nem található az adott szövegben. A „legyen” az etika világának alapstruktúrája utal, arra a kettősségre, mely szerint „A” állapotból „B”-be jutunk el. Egy morális értelemben vett létező egyrészt „A” állapotban van, másrészt „B”-be kell jutnia. A legyen ige tehát csakis akkor értelmes, ha van honnan kiindulni, és van hová megérkezni. Ezt a kettősséget szükséges rögzíteni és elfogadni a „legyen” fogalmának megértéséhez.

A → B

A kettősség rögzítése és elfogadása szükséges, azonban korántsem elégséges feltétele a „legyen” megértésének. A fenti ábrában a „→” szimbólum egyfajta út vagy mód, amely az iménti kettősséget egy harmadik elemmel egészíti ki. Ennek a harmadik elemnek, a honnan-hová közti szakasznak a feltárása nélkülözhetetlen a „legyen” helyes értéséhez. E szakasz mindenekelőtt egy időbeni folyamatot rejt. A folyamat szabállyal bír, valamiféle törvényszerűség alapján működik. „A”-ból „B”-be nem akárhogyan, hanem meghatározott módon juthatunk el. Hármas egységről beszélhetünk tehát, melyben tételeznünk kell:

1. „A” állapotot, ami kiindulásképp van,
2. „B” állapotot, aminek meg kell valósulnia,
3. „A”-t a „B”-vel összekötő folyamatot.

A „legyen” logikája

Ebben a szakaszban annak a bemutatása a célom, hogy milyen szoros a logikai kapcsolat a „legyen” és a „kell” fogalma között, azaz milyen közvetlenül juthatunk a „legyentől” a deontikus szótárig. „A”-ból „B”-be haladva egyáltalán nem mindegy, hogy mi zajlik, vagyis a folyamat semmiképpen sem értelmezhető a ’minden mindegy’ elv jegyében. Nem a véletlenek uralta terepről van itt szó, a véletlen nem lehet a végső magyarázó erő. Ez fordítva is érvényes lesz, vagyis amennyiben a folyamatra vonatkozólag jogosultnak tartjuk az egymást kizáró megvalósítási eljárások együttes jelenlétét, úgy a „legyen” fogalma egyszerűen értelmét veszti. Ha „A”-ból juthatunk „B”-be, de juthatunk akár „C”-be, „D”-be és így tovább, s nem találunk indokot, hogy miért inkább az egyik, s nem a másik, akkor nem a „legyen”-ről, hanem a „lehet”-ről beszélünk. Logikai szempontból fogalmazhatunk úgy, hogy a „legyen” világa inkább a deontikus logika szótárával írható le, mint a modálissal. Egyfajta normatív szótár ez kötelezettségekkel, jogosultságokkal, tilalmakkal (Wright, 1951).

A logikai kezelhetőség és tisztánlátás érdekében a felszólító módban lévő mondatot, „Legyen B!” fel kell cserélni kijelentő formában lévőre, „úgy kell lennie/kötelező, hogy B.” Ennek tagadása, „úgy kell lennie, hogy nem B”, azaz „tilos, hogy B”. Ha pedig a mondat első részét is tagadjuk, „nem kell úgy lennie, hogy nem B”, azaz „nem tilos, hogy nem B”, vagyis „megengedett, hogy B”. Ezek fényében megfogalmazható néhány evidencia, amelyek megállapításai jelenlegi gondolatmenetem keretét nyújtják. Egyrészt ami kötelező, az szükségképpen nem lehet tilos. Továbbá ami kötelező, és ami tilos, az szükségképpen nem lehet lehetetlen, hiszen akkor sem a kötelezésnek, sem a tiltásnak nem lenne értelme. Másképp fogalmazva, s utalva a legyen és a lehet fent említett különbségére: ami lehetséges, az nem feltétlenül kötelező, de minden, ami kötelező és tilos, az értelemszerűen lehetséges. Amennyiben ezek nem teljesülnek, akkor az illető normarendszer inkonzisztensnek értékelhető. Fontos megjegyezni, hogy az inkonzisztencia nem nyilvánul meg mindig explicit formában, azaz olyan módon, hogy az egyes rögzített normák jól láthatóan egymásnak ellentmondanak. A normák implicit következményeinek elemzése vezet leggyakrabban egy normarendszer inkonzisztenciájának kimutatásához.

A guillotine-tól a paradoxonig

Az „A” és a „B”, mint a „van” és a „kell” guillotine-szerű elválasztása komoly hagyománnyal rendelkező megkülönböztetés. Nemcsak ismeretelméleti-ontológiai, hanem etikai szempontból is lehetséges, de ellentétes irányval. Hume amellet érvelt, hogy a „kell”-ből nem következtethetünk a „van”-ra, azaz a morális szabályok léte nem vezethető vissza tapasztalati tényekre. Kant viszont arra mutatott rá, hogy az emberi döntéseket befolyásoló tényezők fennálló-létező összessége nem nyújtja az egyes döntések lehetséges indokainak teljességét, vagyis abból, ami „van” nem vezethető le egyértelműen az, ami morális értelemben „kell”. Míg Hume felvetése alapvetően ismeretelméleti és ontológiai jellegű, addig a kanti elválasztásból kiindulva az erkölcs működésének elengedhetetlen feltételeire összpontosíthatjuk figyelmünket.

Aktuális és kulcsfontosságú kérdés, hogy az értékpluralizmusban kifejeződő egyetemesen érvényes értékrend hiányakor, amely értékrend egyértelműen kijelölné az utat „A”-ból „B”-be, milyen módon biztosítható bármely nevelészetikai folyamat kiszámíthatósága, mérése, az eltérések rögzítése és értékelése. E kérdésre a választ két paradoxon összevetéséből igyekszem kiolvasni. Amellet érvelek, hogy mély strukturális rokonság tárható fel két kortárs, de különböző területen felbukkanó paradoxon, (i) az Oelkers által explikált nevelészetikai, és (ii) a Kripke nevéhez fűződő nyelvfilozófiai, jelentés-szeptikus paradoxon között. Érvélesemet az utóbbira adott davidsoni válaszra, Davidson kommunikációs modelljére építem. Mivel Davidson megoldási javaslata a jelentés-szeptikus paradoxonra vonatkozik, dolgozatomban a davidsoni javaslat nevelészetikai hasznosításának lehetőségeit vizsgálom.

Etika és nevelészetika

Jürgen Oelkers szerint a nevelészetika alapkérdése nem az erkölcs közvetítésének mikéntje, hanem hogy milyen módon lehet igazolni a nevelést. Álláspontja szerint ez az igazolás nem az etikából való levezetéssel történhet, „...hanem azoknak a

modellszerű feltevéseknek az elemzésével, amelyek segítségével a 'nevelés' mint tárgy vagy referenciaterület elgondolható." (Oelkers, 1998:9) Felfogása szerint a nevelésetika akkor foglalkozik a saját tárgyával, ha a „mit lehet a nevelésen érteni?” és a „hogyan érinti ez az igazolás problémáját?” kérdéseket együtt tudja kezelni.

Vajon milyen módon lehet összefüggésbe hozni Oelkers megállapítását az általam imént bemutatott modellel? Tekinthető-e ez a modell oelkersi értelemben vett „modellszerű feltevésnek”? Álláspontom szerint bármit is értsünk Oelkers nevelésre vonatkozó modellszerű feltevése alatt, a fenti javaslat bizonyos kulcsfontosságú karakterjegyeit semmiképpen sem nélkülözheti. Egyrészt nem tekinthet el „A” és „B” megkülönböztetésétől, sem a megkülönböztetés időbeliségétől, valamint „A” és „B” közti kapcsolat rögzítésétől. Meglátásom szerint az oelkersi nevelés referenciaterülete tág értelemben nem más, mint az „A” és „B” közti lehetséges folyamatok összessége, a nevelés igazolásának problémája pedig megegyezik a lehetséges folyamatok közti választás indoklásának problémájával. Mint látható, az iménti megfogalmazás a dolgozat első szakaszában rögzített modelljén annyiban módosít, hogy „A”-ból „B”-be haladva nem csupán egyetlen folyamatot hangsúlyoz, hanem a lehetséges folyamatok összességét tekinti. Szemléltessük ezt úgy, hogy a vékony vonalú, egyszárú nyilat vastag vonalúra cseréljük, jelezve azt, hogy nemcsak egy, hanem több úton is eljuthatunk „A”-ból „B”-be.

$$A \Rightarrow B$$

Oelkers felhívja a figyelmet arra, hogy a nevelés nem az erkölcsi elvek pusztá végrehajtását célozza. Az erkölcsi elvek nyújtják a témát, a referenciaterületet, de emellett szükséges tételezni azt a kezdeti egyenlőtlenséget, aszimmetriát, fölérendelt pozíciót, ahonnan másokat fel lehet szólítani a tanulásra (Oelkers, 1998:12-13). Oelkers rámutat, hogy ez az aszimmetria csupán a tanulás feltétele, azaz nincs a nevelésnek külön etikája. Nem lehet kétséges, hogy a nevelés igazolásának feladata ehhez a pozícióhoz kötődik. Fogalmazhatunk úgy, hogy a „miért arra nevelünk, amire, s miért nem másra” dilemma nem nevelésetikai, hanem etikai dilemma. Ennek eldöntése pedig a nevelés igazolásának problémaköréhez vezet.

Nevelés és kommunikáció

Oelkers megállapítja, hogy a nevelés korántsem tekinthető érték közvetítő folyamatnak. *„Sokkal inkább arról van szó, hogy bizonyos morális témák olyan kommunikatív folyamatok tárgyai lesznek, amelyeknek a hatása előre nem látható.”* (Oelkers, 1998:13) A hatás kiszámíthatatlansága paradoxont eredményez, ugyanis a nevelésnek egyszerre kell a hatások kiszámíthatóságának, mérésének követelményével, és a kiszámíthatatlanság tényével szembenéznie. De miért kiszámíthatatlan a hatás? Alapvetően két ok miatt.

Először is Oelkers azzal szemben érvel igen erőteljesen, hogy a nevelés folyamatát lehet levezetési elmélettel magyarázni. Egy levezetési elmélet keretei közt a nevelési hatások kiszámíthatóak, a folyamat maga lineárisnak tekinthető. A véletlenszerűség azonban Oelkers szerint sem a nevelési szándék, sem annak hatását illetően nem küszöbölhető ki. Ahogyan fogalmaz, a nevelési hatás nem lineáris, hanem szétszórt, s a folyamat kimenetele teljességében sohasem látható előre. A nevelés önmagában nem tartalmazza sikerének garanciáját. A „morális kommunikációban”, amelyet Oelkers a levezetési elmélet helyébe állít, csak a feladat

fogalmazható meg, a végső megoldás nem. Különösen azért nem, mert a nevelési szándék morális meggyőződést tartalmazhat, amelyekből érvek kreálhatók, az érvek azonban csakis akkor eredményeznének végső bizonyosságot, ha a morális kommunikációként felfogott nevelés lezárt folyamat lenne, márpedig nem az – s ez a kiszámíthatatlanság másik alapvető oka.

Az Oelkers-féle morális kommunikációként felfogott nevelési szituációt felrajzolhatjuk egy olyan háromszög-modellben, ahol a háromszög 1. csúcsában a tanuló áll, a 2-ban a tanár, míg a 3-ban referenciaként a nevelés tárgya, maga az „A \Rightarrow B” séma. A morális kommunikáció során a nevelő és a tanuló között megtörténik a kiinduló helyzet értékelése (A), érthetővé és elfogadhatóvá válik az, aminek meg kell valósulnia (B), s megfelelő érvekkel megerősítést nyer, hogy „A”-ból „B”-be a több lehetséges út közül miért éppen azon kell haladni, melyet a tanár a kezdeti egyenlőtlen, fölérendelt pozícióból javasol.

Paradoxon isteni nézőpontból

A háromszög-modell – melyet Oelkers felfogására alkalmaztam – Donald Davidson nevéhez fűződik, aki a modellt a Kripke-féle wittgensteiniánus jelentés-szkepticizmussal szembeni érvelésekor dolgozta ki (Davidson, 1992). Kripke (1982) a szkeptikus érvet Wittgenstein következő szövegéből kiindulva fogalmazta meg: „[H]a minden cselekvésmódot összhangba lehet hozni a szabállyal, akkor szembe is lehet vele állítani. Ezért itt sem összhangról, sem pedig ellentmondásról nem beszélhetnénk” (Wittgenstein, 1992:124).

A nyelvi-szkeptikus kétely a múltbeli és jelenbeli nyelvhasználat közti térben keletkezik (András, 2010:22). Hogyan? A nyelvhasználat múltbeli eseteiből kiolvasom az adott kifejezés jelentését. Valamely nyelvhasználati, szemantikai szabály követése nem más, mint hogy a szabály korábbi értelmezését kiterjesztem a jövőbeni esetekre. A probléma az, hogy ez nem működik, mivel a jövőben mindig is felmutatható egy a korábbtól eltérő értelmezési lehetőség. Kripke szerint ez az a wittgensteini pont, ahol a bizonytalanság általánossá lesz: „Minden értelmezés az értelmezettel együtt a levegőben lóg; nem szolgálhat az értelmezett támaszául. Az értelmezések önmagukban nem határozzák meg a jelentést.” (Wittgenstein, 1992:123)

Kripke és Oelkers paradoxona a múlt-jelenn-jövő összefüggésben azonos problémát generál. A morális kommunikációként felfogott nevelési helyzetben is körvonalazódik az az igény, hogy egy bizonyos szabály illetve norma korábbi értelmezését kiterjeszthessem a jövőbeni esetekre. Csakhogy ez a nevelésükében, mint morális kommunikációban ez éppen úgy bizonytalanná válik, ahogyan Wittgenstein szabálykövető sémájában.

A jelentés-szkepticizmus kapcsán a kérdés az, hogy jogosultak vagyunk-e olyan jelentés meghatározó tényre feltételezni, amihez az adott kommunikációs közösségnek nincs hozzáférése. Álláspontom szerint a jelentés-szkepticizmus és annak feloldási kísérlete visszavezethető A) és B) közötti dilemmára. Értelmes kommunikáció tételezése mellett:

A) amennyiben lehetséges, hogy a jelentést egy a nyelvhasználaton kívülről érkező tény határozza meg, akkor jogosan állítható, hogy értelmezések önmagukban nem határozzák meg a jelentést;

B) amennyiben a jelentést nem határozhatja meg semmiféle olyan tény, amely a nyelvhasználó közösség hozzáférése nélkül áll, akkor nincs jogosultsági alap

annak tételezésére, hogy értelmezésekből ne lehetne meghatározni a jelentést.

Számomra igen meggyőző indokok szólnak B) mellett, s korábbi művemben jómagam is emellett érveltem (András, 2010).

De hogyan jelenik meg ez a dilemma az Oelkers-féle paradoxonban? Meggyőződésem szerint, amikor a nevelési folyamatot nem levezetési elméletként, hanem morális kommunikációként fogjuk fel, s ezzel egy időben működő nevelési folyamatról beszélünk, akkor implicit módon elköteleződünk amellest, hogy a nevelés eredményének mérését is a morális kommunikációból kell származtatnunk, hiszen, ismétlem, működő nevelési folyamatot tételezünk. Vagyis a nevelési folyamat eredményeinek kiszámíthatatlanságát, valamint a nevelést, mint morális kommunikációnak a kizárólagosságát együttesen állítva akkor és csak akkor kapunk működőképes nevelési folyamatot, ha a háttérben szerepet adunk a kommunikációhoz képest abszolút külső, „isteni nézőpontnak”. Márpedig éppen ez az a nézőpont, amit Oelkers a levezetési elméletként felfogott nevelés kizárásával elutasít.

Hilary Putnam úgy fogalmaz a nyelvhasználaton kívüli jelentés meghatározás lehetőségét mérlegelve, hogy „*vagy már a használat rögzíti az 'interpretációt', vagy semmi sem tudja*” (Putnam, 2003). Mi pedig fogalmazhatunk úgy, hogy ha elköteleződünk a nevelés, mint morális kommunikáció felfogása mellett, s az nem képes biztosítani eredményének megítélési alapját, akkor semmi sem tudja.

Irodalomjegyzék

- ANDRÁS Ferenc (2010): *A kommunikációs tér filozófiája*. Budapest: Gondolat.
- DAVIDSON, D. (1992): The Second Person, In *Subjective, Intersubjective, Objective* (pp. 107-121). Oxford: Clarendon Press.
- KRIPKE, Saul (1982): *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- OELKERS, Jürgen (1998): *Nevelésetika, Problémák, paradoxonok és perspektívák*. Budapest: Vince.
- PUTNAM, H., (2003): Modell és valóság, In Csaba Ferenc (szerk.): *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén*. Budapest: Osiris.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.
- WRIGHT, Georg Henrik (1951): Deontic Logic. *Mind*, 60, 1-15.